

A LELKIISMERET TÜZES KEMENCÉJE

A Berde-életmű tengelyében az író nő küldetés-szerűen vállalt kedvenc témája áll: a férfi és a nő viszonyának örökké időszerű vizsgálata mellett az asszonyi lélek, érzelmvilág bemutatása, s a fonák-ságok feltárása a nők társadalmi, erkölcsi megítélésében. Berde feminista — a szó pozitív értelmében: a nők egyenjogúsításáért küzdő polgári mozgalom szóvivője, aki a nők munkához, művelődéshez való jogát, a család és a társadalom irányításában való részvételük jogát követeli. A szó helyeslő értelmét azért kell hangsúlyoznunk, mert Berde idejében sokan csúfolódtak a feminizmus törekvéseinek rovására, s többé-kevésbé joggal, hiszen a mozgalom sok tehetségtelen tollforgató nőt is szárnyára kapott, s a sok selejtes, idéetlen, érzélgős írás a mozgalom támadási felületét növelte. De Berdét élményvilága, műveltsége, arányérzéke, tehetsége valódi íróvá avatják, 3 megóvják az elsüllyedt nőirodalom túlzásaitól. Asszonyi írásai a nőemancipáció irodalmának világ-irodalmi eszményképei mellé állíthatók. Tiszteli idősebb kortársát, Kaffka Margitot, és tanul tőle. A Nobel-díjas Lagerlöf Zelmával való lelki rokonságát levelezésük tanúsítja.

Berde számos novellája és regénye ebbe a különös vitalitást, sajátos erőt sugalló klasszikus irodalomba illeszkedik. A nő függetlenedését, önállóságát, egyenjogúságát magasabb szintű kapcsolatok teremtetése érdekében követelő művészet sodrában fogal-

mazza meg Berde is feminista tételeit, amelyek kezdetben a nők művelődési jogára, majd teljes társadalmi egyenjogúságára, a közösségi élet minden szintjén vállalt aktív részvételük lehetőségének megteremtésére irányultak.

Több novellájában a szerelemnek telt színskáláját festi, és a nőt újszerűen ábrázolja. A Télutó (1928) című elbeszélésében az egyéni emberélet közösségi sorsba olvadását a szerelem és az asszonyi ragaszkodás teszi lehetővé. A Tükör (1919) a keleti misztikum gazdagságával színezett szimbolikus mese, amellyel Berde azt példázza, hogy csak a szépség elégtelen a két fél szoros kapcsolatához, a férfi nő nélküli magasba törése pedig hiábavaló, mert lezuhan, ha elereszti kedvese kezét. A Vargabetű (1923) című novellájában a leányanyaság vállalásának „szent szégyenét” értelmezi pozitív tettként. Az Olajfa (1923) korosodó hősnője tudatosait szerzi még néhány évi boldogságát, s amikor az idő elmúlt fölötte, önként engedi el még fiatal férjét, visszaadva neki az ifjú természet jogait. Az Alul (1920) című novella festőtehetséggel megáldott hősnője is önálló utat választ, visszautasítva a gyámságot. Az önállóságot kereső nőnek ad igazat a Kifüstölés-ben (1923) is, ahol a megcsalt és tragikusan magára maradt menyasszony megtalálja az útját az életben saját munkájára és keresetére támaszkodva. Berde biztonsággal tárja fel a női lélek rejtelseit, s balladai tömörségű kompozícióba tudja sűríteni a nők lelki átalakulását. Molter Károly jegyzi meg Berde Mária Télutó c. novellás kötetét ismertetve, hogy „az emberiség egyik fele mutatja itt értelmét, praktikus készségét a világ elviselésére; öntudatuk, tetteik érezhető művészi agitációnak a női intellektus nagyobb megismerésére és értéke szerint való megbecsülésére.” (Ellenzék, XLIX. évf., 124.) „A nagyszerűre képes asszony, ez az új,

ez az elhíttett, forró színekkel festett nőalak, az ön-maga életét gazdaságos szépséggel kormányzó egyén, aki az önuralomnak és önismeretnek merész portréja (..) sehol sem szólalt meg még így a magyar prózában.“ (Uo.) Még ha a Molter lelkesedésében van is némi túlzás, joggal állítható, hogy Berde kiváló elemzőkészséggel belülről vizsgálja a nők reagálását a különféle társadalmi ingerekre.

Ma már a téma túlhaladottsága, időszerűtlensége miatt (legalábbis földrésznünkön) ezek az írások távoliaknak, szokatlanoknak tűnnek, ha hiányzik belőlük a történelem evokálása, a sorsfordulók feszültsége. Ma már történelmi tudatunk időben megfelelő nézőpontját kell bemélnünk, hogy onnan ezeket a novellákat, regényeket az egykori valóság fájdalmasan égető és megoldatlan kérdéseinek tükréként lássuk. „Csak valóságérzékelésünk kronológiája — írja Baróti Pál —, mely az időrendbe az események súlyát is beleszámítja, csak az teszi régmúlttá azt az időt, melyben a nőkérdés, a női egyenjogúság kérdése (...) nagyon is valóságos társadalmi probléma volt.” (Az emberi minőség regényei, Utunk, XXII. évf., 23.) Egyik interjújában Berde az asszonyi témák választását így indokolja: „Nemzedékemnek még igen nehéz helyzet jutott a női törekvések kivívásában. Amikor érettségiztem, még akadt olyan professzor, aki az egyetemre iratkozó lányokat női szörnyetegekként emlegette. A társadalom előítéleteivel egyébként is meg kellett küzdenünk. A lánygyermeknek kibocsátása a család keretéből, akár rövid időre is, sötét gondokat okozott a szülőknek, és megvető lesajnálást váltott ki a kívülállókban. Saját-ságos lebecsülése volt ez a fiatal nőnek, sehogy sem akarta elhinni a világ, hogy egymagában is meg tud állani a talpán. Ennek a lehetetlen helyzetnek az átélése irányította írói figyelmemet a különleges női

kérdések felé. Másfelől csodálkozva láttam, hogy ennek a féltésnek erkölcsi háttere tulajdonképpen a férfit és a nőt megkülönbözteti. (Világosság, 1946. szept. 6.) Ennek a kettős erkölcsi szemléletnek a legkirívóbb eseteit tükrözik Berde regényei: a Romuáld és Andriána (1920), a Haláltánc (1924), A szent szegyen (1924), a Tüzes kemence (1936).

Berde Mária már a Bacsányiné Baumberg Gabriella művészetét elemző dolgozatában is (1912) a nő társadalmi helyét vizsgálja. A felvilágosodás kori költőnő férjéhez intézett levelének egy mondata — „a léleknek nincs neme!” — áll a Berde-tanulmány tengelyében. Számos írásában nagy asszonyelődök és kortársak életművét népszerűsíti, miközben felsorakoztatja bizonyosságait arra, hogy a fizikai különbözőségből nem következik semmiképp a nő szellemi vagy etikai alsóbbrendűsége. Tanulmányt írt Lagerlöf Zelmáról (Tíz arckép. Bp., 1932. 53—63.), Árva Bethlen Katáról (Világosság, 1946. szept. 16.), Lorántffy Zsuzsannáról (Előadás a marosvásárhelyi Kemény Irodalmi Társaság ülésén a 20-as évek elején), a székely asszonyokról (Rádióelőadás, 1936), sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal látta el Toldalagi Mihályné Bethlen Johanna Emlékiratát az 1848—49-es szabadságharc idejéből (1936), a felszabadulás után pedig a Dolgozó Nő-ben és a Szabad Szó-ban Negyvennyolcas asszonyaink címmel sorozatot közölt (1946—48).

A Romuáld és Andriána című lovaghistóriájában a nő kiszolgáltatottságának és a férfi erkölcsi felelőségének kérdése áll a középpontban. Az író nő által felvetett probléma — bűn és bűnhődés a szerelmi életben — hasonló a Tüzes kemence alapmotívumához: a szerelmi kapcsolatok meglazulnak, megtörnek a humánus törvényeit felforgató háborúk idején. A világirodalomból ismert középkori mese megfelelő formának bizonyult Berde regényében a férfi erkölcsi

felelősségének kimondására, a vérontástól, pusztítás-tól megcsömörlött, erkölcsi alapjaiban megrendült, ideáljaiban megcsalatozott ember bemutatására. A történelmen átütő asszonyi jaj a zsarnok korok ocsmányságai elleni általános emberi kiáltássá erősödik a regény lapjain. A Haláltánc alap gondolatában is ott van az asszony-regények végkicsengése: a nő és a férfi egymásnak méltó társai kell hogy legyenek, mert az igazi férfi és a maga asszonyiségében tökéletes nő egyenrangúak.

A szent szégyen és a Tüzes kemence a győzelmes női lelkierő krónikái. A hősnőknek meg kell vívniuk az ellenséges társadalom antihumánus előítéleteivel, az emberek közönyével, s végső soron önmagukkal, akikben óhatatlanul nyomot hagyott, előítéletté gyökerezett mások előítélete, s így le kell küzdeniük féltelmüket a fenyegető társadalmi számkivetettségtől. Erejük forrása önmaguk értéktudata, sorsuk ismerete és vállalása. Ezért győzheti le Villi a Tüzes kemencében a házasságát és egész életét fenyegető lelkiismeretfurdalást, amelyet az előítéletek és a neveltetéséből begyökerezett erkölcsi képletek indukálnak. Berdét a nő érzelmi, lelki szabadságának ügye foglalkoztatja ezekben a regényekben. A szent szégyennek már a címe is nyílt állásfoglalás, harsogása annak, hogy erkölcsileg magasabb egy szabad anyaság szerelemből, mint a leghiteőbb házasság, ha annak alapja nem a szerelem. A leányanyaságot asszony-szolidaritásból együttérzéssel „szent szégyen“-nek nevezi, holott a világ ítéletet mond a bukott lány felett, s felmenti a fiút, akin semmi nyoma nem marad a bűnnek.

Több mint tíz évvel A szent szégyen után írja meg Berde a Tüzes kemencét, amelyben a régi asszonyi kérdéskört tudása és tehetsége teljes fegyverzetében ostromolja. Más-más környezetben, más tár-

sadalmi viszonyok között élnek e két regény hősei, és bármennyire a társadalomábrázolás kitapintható igénye nélkül íródott ez a két regény, s a „társadalomfestés csak mint a lélektani ábrázolás immanens feltétele van jelen“ — teszi hozzá Baróti Pál —, A szent szégyen és a Tüzes kemence joggal sorolható a két világháború közötti romániai magyar irodalom legjobb társadalmi regényei közé. A Tüzes kemence a férfi és a nő viszonyának boncolgatásán túl, a regény 1967-es kiadását bevezető Jancsó Elemér véleménye szerint is társadalmi regény: „Az első világháborúnak a házasesetre és az érzelmi világra gyakorolt mély hatása s ennek sokoldalú művészi elemzése a regény fő értéke. A nemzedéki szembeállítás is természetes, hiszen a háború egyik következménye volt éppen a két női nemzedék érzelmi világának gyökeres elkülönülése, és később éles szembenállása. Európai problémát érint Berde regénye, de azt sajátos hazai társadalmi vonatkozásban veti fel, s keres rá megoldást.“ Jancsó Elemér álláspontját az író előző egykori nyilatkozata is alátámasztja: „Két női nemzedéket kívántam szembeállítani — mondja Berde —, a nagyanyákat és az unokákat. Az első nemzedék az otthon zárt kereteiben nőtt fel, sohasem voltak erkölcsi kétségeik, a korlátok, melyek közé szorították őket, egyben támaszul és életmutatóul szolgáltak nekik. Velük szemben áll az unokák nemzedéke, akik éppen akkor kerültek a világháború törvényeket felforgató, szörnyű kataklizmájába, mikor még alighogy elhagyták biztosan megóvó otthonuk küszöbét. Rá kell jönnie hősnőmnek, hogy saját felelősségére folytatott életében is csak egy magasabb értelmű erkölcsiség teheti valóban boldoggá és szabad emberré.“ (Udvary Gyöngyvér: Berde Mária a Tüzes kemence problémáiról. Szabadság, 1936. nov. 15.) A Veronica Porumbacu Tüzes kemence-fordítását méltató Valen-

tin Taşcu a mű társadalmi regény voltát kérdőjelezi meg. „A Tüzes kemence — írja — mindenféle kompromisszumot elutasít, bár a hölgyírók szokott érdeklődési körén belül marad. Berde Mária regénye is szerelmi költemény, ahogyan az egész női irodalom az. Ezenfelül pedig erkölcsstani traktátus magvát is rejti, s ez bizony jócskán szigorú és puritán. A szereplők közti szokásos hatalmi harcok sem hiányznak. Ezek mind kedvezőtlen ómenek, s az írónőnek 1936-ban a Szabadság című lap részére adott nyilatkozata könyvéről sem túl szerencsés, ugyanis nemzedéki konfliktusra vezetné vissza mondanivalóját, pedig a Tüzes kemence a legjobb akarattal sem nevezhető társadalmi regénynek, hanem a törvényes és törvénytelen Eroszról szóló lélektani mű“ (Berde Mária és a női irodalom. *Utunk*, 1974. ápr. 12.)

A Tüzes kemence a megtévedt asszonyok regénye, s valóban kevésbé tekinthető társadalmi regénynek, több joggal mondható lélektani műnek. „Erkölcstregény — mondja róla Schöpflin Aladár —, de a probléma lélektanilag sokkal bonyolultabb, mint erkölcsileg.“ (*Nyugat*, XXIX., 11. 1936. nov. 382.83.) Ha az idődimenziót szűkítve a háborúban megtévedt asszonyok regényének tekintjük, a világháborúnak a házaséletre és érzelmi világra gyakorolt bomlasztó hatását elemző műnek, akkor — mint a regény megjelenését lelkesen üdvözlő Szentimrei Jenő tartotta (*Pásztortűz*, XXII., 22. 477—78) — a Tüzes kemence Kuncz Aladár Fekete kolostora és Nagy Dániel Cirkusza mellé állítható. Jancsó Elemér a mű nagy értékének szintén a háborúellenességet tartja: „Ha nem is közvetlenül szól a háborúról — írja említett bevezető tanulmányában —, Berde regénye azért sorolható a háborúellenes művek közé, mert annak erkölcsi romboló hatását mutatja be.“ Kovács György is a mű háborúellenességét emeli ki legfőbb erény-

nek, mert a tájat, „amely jöllehet ezer kilométernyi távolságokra feküdt a vér- és borzalomáztatta harc-terektől, mégis a legkiheverhetetlenebb könyörtelenséggel tépték fel a gránátszilánkok“ (Független Újság, 1936. dec. 5), és ezt érzi az író fő mondanivalójának.

A két regényhős kapcsolatának lélektani építményét Berde több helyütt aládúcolja a halálhozó háború hatását összefoglaló közvetlen, nyílt ítéleteivel. „Miféle világot értünk — lázadozik Berde —, amikor ép és fiatal — oly nagyon fiatal! — életekre úgy kell néznünk, mint hálálfiakra, holott csak ötven-hatvan év múlva járna ki az értük való szüntelen szívszorongás. Miféle világot, amikor mint a tél előtti csipős hideg éjszakák a levelet, úgy sárgítja el a nagy, örök hideg előérzete az ifjúságot.“ (Tüzes kemence ...). Az egyén békéje, a családi béke és a társadalom, a haza, a világ békéje összefüggő rendszer. Ezt a gondolatot sugallja Berde regénye a béke hiányának sorstörítő rajzában. „Reánk a világ nagy halálárnyéka esett — panaszoja —, sötét hinterland volt színtere a legszebb örömökre hivatott éveinknek. Mint szemfedő alatt, úgy éltünk sokáig, amikor deledő napfénynek kellett volna ráhullani fejünkre.“ (Tüzes kemence ... I.)

A mintegy évtizedet átölelő cselekmény nem csupán egy banális házasságtörés krónikája, ezért érdemes röviden összefoglalni a fontosabb mozzanatait: Egy falusi udvarház jól megóvott, gondtalan világában a gyermeklány Villi szövetséget köt unokatestvérével, Palkóval, a gyöngéd, érzékeny fiacskával, hogy soha egymástól el nem szakadnak. Később Villi kinő a fogadalomból. Orvostanhallgatóként méltó társat választ magának, Imrét, a kollégáját. Kitör a világháború. A hadiházasság boldogsága rövid és sérülékeny. A fiatalokat a háború szétszórja. Imre fog-

ságba esik. Villi hazatér a nagymama öreg portájára, ahol a gondokat megosztva együtt igyekeznek a régi életmódot medrében tartani. Az árván maradt unokaöcs szelíden és szívósan ragaszkodik Villihez, ő nem nőtt ki a múltból. Minden vigasz és remény nélkül készül ki a harctérre. A fiú unokanővérehez való különös ragaszkodását nem sejtő nagymama szívtelenséggel vádolja Villit, hogy csak az önmaga bajával törődik, s a jóság egy morzsája nélkül bocsátotta el unokaöccsét a frontra. Palkó rövid időre még egyszer visszatér, s ekkor Villi valamiféle belső kényszer s a körülmények összejátszása folytán egy éjszakáját Palkónak adja. A fiú a fronton rövidesen elesik. Villi dolga teljes titokban játszódik le, viszont annál nagyobb botrány forr Szia, a falu szépe körül, akinek férje szintén fogságba esett, ő pedig éli világát a maga szerb foglyával. A háborúnak vége. Villi lelkét két súlyos teher nyomja. Egyik a gyanú, hogy unokaöccse maga kereste a halált, éppen rövid boldogsága miatt érezve, hogy pusztulnia kell a családból. A másik, lelkiismeretének parancsa, hogy férjének be kell vallania a vétkét. A találkozás pillanatában viszont a férj és feleség hamarabb talál vissza a szerelemhez, mint a vallomáshoz. Azután már késő lenne a kitárulkozás. Egy éjszaka megjelenik a faluban a „prikulics“. Előbb megugratja Szia szerb foglyát, aztán rátör a menyecske portájára, befűttet véle a kemencébe, és ráülteti a bűnös asszonyt az izzó kályhalapra. Kiderül, hogy a prikulics nem más, mint Nyikulica. Az elsősegélyt az orvosházaspár, Imre és Villi nyújtja. Villi a borzalmas bosszúállást látva tudni akarja, mi volna a férje ítélete az ő saját elbukásával szemben. Imre a maga sokat szenvedett emberségében feloldó ítéletet mond. Nyikulica is megbocsát feleségének. Villi évek múltával megkapja Palkónak egy megkésett üzenetét, amely igazolja,

hogy a fiú nem kereste a halált. A Villi lelkiismeretét gyermeke születése nyugtatja meg végképp.

A regény problémaképlete kettős: a háború eldurvította ember bosszúja a kikapós feleségen, s ennek hatása a másik asszonyra, akit őszinte vallomás széléig sodor az élmény, de elmulasztja a vallomást, s idővel mind győtrőbbé válik a „bevalljam vagy titkoljam“ dilemmája benne, s így a lelkiismeret hosszasan tartó tüzes kemencéjén megy keresztül, s ez alatt az író árnyalatonként fejt le a hősnő lelkéről az önvád-rétegeket.

A regény kompozíciója gondosan előre tervezett. Schöpflin Aladár a történet vonalvezetésének keménységét méltatja, mondván, hogy „Berde Mária szoros fegyelmet tart a mondanivalóval szemben, nem bízza magát ösztönre, pontosan azon az alaprajzon épít, amelyet, mint jó építész, előre kitervelt, s amely az épület minden zugát világossá, áttekinthetővé teszi, széles ablakok, tágas folyosók, egyenes vonalak, sehol félhomályos sarkok, mindenütt jó arányok, mindent a gondolkodó elme szilárd logikája tart össze.“ (Nyugat, XXIX., 11.383.) A történetet első személyben mondja el az író, aki mint Villi barátnője, szemtanúja egy sor eseménynek, másrészt pedig a hősnő neki vall, mesél, hogy lelkén könnyítsen. Berde tehát hol beavatott a titkokba, hol véletlenül hallgatja ki a hősök beszélgetését, így apró részletekből állítja össze az eseményláncot. Az élmények és vallomások négy találkozás köré sűrűsödnek: barátnője vendégként az író a háború előtti kúrián nyaral, majd a háború „nyomasztó végtelenségében“, 1917 nyarán ismét meglátogatja barátnőjét falusi hadiözvegységében. Életük főbb állomásainak képe beszélgetésükből rakódik össze. Hat év múlva, a hadifoglyok hazakerülésekor Berde a Szia bűnhődésének s a barátnő lelki válságának is szemtanúja. A negye-

dik találkozásra a Villiek városi lakásán, évek múlva kerül sor, amikor az újjászületett, boldog asszony vall az önmaga lelkiismeretén való győzelméről.

Az elsőszemélyes elbeszélés velejárója, hogy az események veszítenek a súlyukból, mert Berde így fordított sorrendben tárja elénk, és nem úgy, ahogy azok drámai kényszerűséggel végbementek. Előbb kapjuk meg a történt eseményt, utóbb a magyarázatot — Schöpflin hasonlatával —, mint ahogy a bírói ítéletben: előbb a rendelkező rész, utána az indoklás. Az olvasó számára viszont ebben a regényben valóban az a fontosabb, ahogyan történik, s nem ami történik.

Császár Elemér Berdéhez írt levelében (1936. dec. 1.) a kompozíció erényét dicsérve írja: „Kazinczy kedves fordulatát használva, kevélykedem vele, hogy felismertem regényének azt az érdemét, amelyre Maga is joggal büszke: az első felében érvényesülő művészi szerkesztésmódot.“ A Tüzes kemence a kompozíció szempontjából jellemzően női alkotás, s ebből a perspektívából nézve egy mértékkel mérhető a többi Berde-regénnyel. Az epika szálát, távlatait a realitásnak, mesének, cselekménynek meglehetősen szűk keretei között bontja ki (kivétel csupán A hajnal emberei című regénye), így a külső forma szükségessége műfajilag novella benyomását teszi az olvasóra, holott a koncepció bonyolultsága s a kibeszélőnivaló spektrumának szélessége, epikus bőssége ezeket a műveket regénnyé avatja.

A regényről írt bírálatában Császár Elemér a gyenge pontokra is rátapint (Budapesti Szemle, 1936. dec. 5. 377—380.). Az első személyű előadást a tárgyhoz megfelelőnek, „nagyon művészi hatásúnak“ ítéli, az író így távol állva a cselekménytől, de a szereplők közvetlen közelében megfigyel és következtet azokra

a viharokra, amelyek a két főszereplő, a fiú és a leány lelkén végigsöpörnek. „Merész kísérlet, újszerű technika, de a szerző bír vele“ — írja Császár Elemér —, s művészeknek fogadja el azt is, hogy a regény második felében az író kénytelen a hősnőt megszólaltatni, elmondatja vele mindazt, ami történt, s amit a lelkében átélt. A szerkesztési erény itt éppen abban jelentkezik, hogy az időrendet megbontva, alkalmas helyen kapcsolja a cselekménymozzanatokat, s a váratlan fordulatok fokozzák a hatást. Ebben a szerkesztési elvben viszont Császár joggal kifogásolja a regény vonalvezetésében bekövetkezett törést a nő „áldozatvállalásakor“, amelyet nem lát lélektanilag igazoltnak. „Mondjuk — írja bírálatában —, ha a fiú heves, szenvedélyes szavakkal ostromolja, erőszakoskodik vagy elérzékenyül, s az asszony ereiben is felpeszdül a vér, minderről azonban nincsen szó. A fiú nem támad, még csak nem is könyörög, az asszony készíti elő tudatosan a helyzetet, s ő kényszeríti a vonakodó fiút.“ (Uo.) Lehet, hogy a férfiolvasók számára a Villi „leküzdhetetlen kényszerből“ (Tüzes kemence ... I.) hazudott szerelme még akkor sem eléggé érthető, ha Berde az elbukás freudi lélektani indoklásába beoltja a kálvini predesztináltság „így rendeltetett“ dogmáját is. Berde célja az, hogy egyedül a nőt tegye felelőssé, hogy az később ne tudja magát igazolni önmaga előtt megrohanással vagy lebíráttással. Az író nő értelmezésében a Villi és a Palkó közötti kapcsolat lélektani szerkezetének fő pillére a freudi tudatalattinak az akaratra nehezülő kényszere. Villi nem gyönyörűségből, hanem más, bonyolult lelki ösztönzések hatására oldotta fel az ép erkölcsi megkötöttségeket, s így ő vált kezdeményezővé, ő rázta fel a fiút „zsibbadtságából“ (I.m... I.) Berde már az indításkor jelzi a probléma pszichológiai bonyolultságát: „Az élet elé állított tilalom-

fákon innen, mégiscsak perzselődve az élmény, a jelentőség után való sóvárgásban, ferdének tetsző eszmények kristályosodtak ki bennünk, és ifjúi, természet adta bővelkedésben oly vívódásokra pazaroltuk érzéseinket, melyek lélektanán ma talán el sem igazodunk.“ (I.m... I.) Palkó vonzalma oktalan és betegesnek tetsző, de félszege indokolt: árva, amolyan „lelki félszeg-úszója az életnek.“ (I.m ... I.) Békében még mulyaságával is vihetné valamire, de háború van, s Villi úgy érzi, hogy szerelmet hazudó kegyes csalással oda kell adnia magát Palkónak a halálba-menő öröméért.

Berde művészete a fordulat után kap újra erőre, amikor az asszony tettének súlyát érzékelteti a hősnő vívódásában: mi lesz, ha Palkó visszatér, mi történik, ha a fiú élve kerül vissza a tűzvonalból, s így ő az élőt ajándékozta meg azzal, amit a „halál vőlegényének“ szánt? De Villit nem is a házasságtörés büntudata nyomja, hanem a ráébredés, hogy tudat alatt várja egy ember halálát, sőt egy ember halálát okozza, mert ha Palkó valóban szereti őt, hogy a házasságtörés következményeitől mentse, maga fogja keresni a halált. Retteg a fiú életéért, s mégis kívánia kell a pusztulását — kitűnő lélektani helyzet a vezeklés, kibontásához.

Az asszony pedig a férfi érdekében oldja meg emberileg okosan a problémáját, „művészileg azonban — véli Császár Elemér — nem elégít ki. A regény második fele ugyanis egészen a férj feleletére volt beállítva: az író úgy vezette a cselekményt, és úgy rajzolta hőse lelki mozgalmait, hogy érdeklődésünk mind határozottabban afelé a kérdés felé fordult, mit mond majd, mit érez és mit tesz a férj, ha meghallja felesége vallomását. Helyesen vagy helytelenül, az élet igazságával harmóniában vagy ellenére, de ezt a művészi feladatot vállalta Berde Mária, az utolsó

pillanatban azonban elejtette, s ez csalódást és lehangoltságot kelt“. Császár fenntartásaira Berde levélben válaszolt, igyekezve megvédeni kompozíciós elgondolásának helyességét: „Két punctum saliens (fődolog) van itt — írja —, elsőben az a kétely, amelyet hősnőm elbukásának tényével szemben érez. Előre kell bocsátanom, hogy osztom a felfogását, egy egészen szilárd jellemű és érzésvilágú asszony még akkor sem bukott volna el, amikor Villinek szükség-szerűen el kellett buknia. De csak így adatott nekem alkalom, hogy megírjam problémáját. Azt a nem is olyan ritka esetet vettem fel, ami a háború non putarem (kényszerű) állapotában mégiscsak előfordult, hogy rendes körülmények között soha magukból ki nem forgatható teremtések megtántorodtak. Nekem egy ilyen kényszerhelyzetet kellett megrajzolni. Mármost lehetséges, hogy a második részben kissé váratlanul hat az asszonymak kezdeményezése, akarása a férfi passzivitásával szemben. De ez mintegy felelet a sors kihívására: ha már belekényszerít ebbe a helyzetbe, akkor hadd legyen a bukás igazán bukás.“ (1936. december). Szerencsés helyzet, hogy maga az író magyarázza, értelmezi megoldásait; ebben az esetben valóban úgy tűnik, hogy a Villi bukásának szituációját asszonyoknak könnyebb megérteni. „Ami a másik kifogását illeti — folytatódik a Császár Elemérhez írt válasz —, hogy az asszony csak akarja, de végül soha meg nem teszi a vallomást, ez nekem előre elgondolt szándékom volt. Én azt hiszem, sokkal könnyebb feladat lett volna végül is megtétetni vele a konfessziót férjével szemben, és lejártni az összecsapást. Így hosszán kellett kidolgoznom, miért válik a vallomás egyre lehetetlenebbé, és mégis meg kellett vezekeltetnem hősnőmet, meg is tisztítanom. Ebben a gondolatban két igen komoly ok vezetett: egyik az a meggyőződésem, hogy bűneinkre nemcsak

az adhatja meg a feloldozást, aki ellen elkövet-
tük (...). A feloldozás végbemehet egy harmadik
személy által, de — és ez a másik komoly elgondo-
lásom, elsősorban éppen a bűnös lelkében, akinek ki-
jelentődik belülről egyszer, mikor éppen eleget ve-
zekelt, hogy nincs többé szüksége vezeklésre.“ Ennek
az érvelésnek s egyáltalán a regény megoldásának a
gyökere Berde kálvinista kegyelmi hitében rejlik,
amely lehetővé teszi, hogy a tökéletes feloldozottság
és bűnbocsánat jelét megtalálja: ebben az esetben
a hősnő az újszülött jövetelét tekinthesse kegyelmi
jelnek.

Ki kell emelnünk viszont, hogy finom pszicholó-
giai érzékre vall, hogy a „bevalljam vagy titkoljam“
dilemmájának őrlődése közt, a kilátásba helyezett
feloldozásban s a hűtlen feleség szakadékszéléig haj-
szolódott félvallomásában anélkül adja meg hősnője
számára a felmentést, hogy a teljes vallomással, a
meztelen titokfeltárással a férfi és a nő kapcsolatát
durvítaná. Rétegenként tisztítja meg a nő lelkiismeretét,
s fokozatosan foszlatja szét önvádját, hogy fel-
mentse benne az asszonyt asszonymivoltában elkö-
vetett bűnének tudata alól.

Tipikus asszonyregénnyé avatja a Tüzes kemen-
cét a három rendbeli „kegyes család“: a hősnő szerel-
met hazudik a más öröméért; a férjének nem vall,
hogy össze ne törje; a nagymamát ámitja, hogy az
unoka sírját megtalálta, valójában egy ismeretlen ka-
tona sírjára véseti a Palkó nevét. Mert mire ment
volna az őszinteséggel?! S az olvasó végül megnyug-
szik abban a Berde-aforizmában, hogy nem a becsü-
let a jóság, hanem a jóság a becsület. Az őszinteség
a nagymamát összeroppantaná, így pedig abban a
hitében talált vigasztalást, hogy ő gondolja unokája
sírját. S talán Villi részéről a vétek föltárása sem
lenne hőstett. Így a vezeklés az asszony lelkében be-

lül történik, a vétkes saját lényében, s talán éppen ezzel menti meg Berde könyvét a banális házasságtörés-históriák sablonjaitól.

A regény erénye, hogy a női alakokon kívül két férfi-hősnének az arcélét is felvázolja. Palkó, a túlérzékeny, ügyetlen szerető, aki természetellenes érzelmeket vált ki (alakjába belejátszik az írónőnek unokaöccséhez, a korán elhunyt Csoma Ferihez fűződő gyöngéd vonzalma, lásd. Feri-ciklus); Imre, a férj pedig az érzelmi szilárdság, az erő és józanság megtestesítője. Közöttük ingadozik Villi jelleme, aki számára a harmadik vonatkozási pont a nagymama példás élete: a becsület és a jóság, amely Villi életében már becsület vagy jóságra bomlik. A háborús nemzedék dilemmájának elemzése emeli a Tüzes kemencét a lélektani regény szintjére. „A lélekelemző nagyregény már-már divatjamúlt műfaja új erővel és új létjogosultsággal élemedik meg Berde Mária avatott tolla alatt — írja lelkesedve Szentimrei Jenő —, a Flaubert-rel elindult s a Mann Thomas, Proust és Huch Ricarda művészkezeiben mintegy zenitjére érkezett műfaj nem ígért már fejlődési lehetőségeket.“ (Páosztortűz, XXII., 24. 477.) Magas szintű lélekábrázolás, de valóban ebben a témakörben szinte az utolsó kísérlet. „Azt hiszem — írja Benedek Marcell egyik levelében —, az utolsó nemzedék vagyunk, amelyet egy ennyire finom erkölcsi kérdés érdekel még, sőt, ha Zilahy Két fogolyának egy hasonló motívumára gondolok (amikor a hősnő egyáltalán nem csinál kázust abból, hogy összeroncsolt arcú imádójának egyszer odaadja magát) — talán el is késtünk már.“ (1936. okt. 24.)

1936-ban az expresszionizmussal beoltott magyar próza szintetikusabb kifejező módszere mellett a Tüzes kemence líraisága, a nagymama levendulaszagú környezetének részletes bemutatása, egy sereg etnog-

ráfiailag is hiteles apróság leírása, amelyet anyja emlékezetéből bányászott ki az író, jellegzetesen nőiesnek hat. A kellékek ebben a Berde-regényben is túlságosan nagy szerepet kapnak. A regény a főhős naplójához hasonlít, amelyről azt mondja az író, hogy „Villi nemcsak azt tartotta megörökítendőnek, hol, mikor, kivel, milyen kedvben és ruhában“ látta a többieket, hanem „ugyanakkor saját magát is leírta, mit viselt, mire gondolt, és mit nyert érzésben, lelkesültségben a találkozás pillanataiban.” (Tüzes Kemence ... 1.) És ez Berde technikájára is jellemző. A főhősnő számtalan kelléken keresztüli bemutatása közül egy lapról kettőt is idézhetünk: „Fiatalos impertinenciája ott villogott azon a gyöngysoron, melyből egyetlen szem ingerkedően előreugrott a többiek tökéletes glédájában. Legjelentősebb mozzanatul mégis azt kellett elkönyvelni, hogy a kis kötekedő a nála maradó szalagvéget megcsókolta, és ujjain, mint motollán feltekerve matrózblúza kivágásán át becsúsztatta a kebelébe“; „Intézeti kelengyéje batisztból készült, remek angol rakettje és bőrbe kötött naplója van, amelybe verseket is szokott másolgatni.“ (I.m... 1). A tárgyak felsorolása, leírása sok helyütt valóban találó. Mosolyra derítenek az aggszűz nevelőnőnek kofferbe rejtett groteszk „kincsei.“ A motívum hangulatkeltő leírása felbukkan A hajnal emberei című regényében is. Érzékletes a nagymama konyhájában a tűzhely, a kenyérsütés részletes bemutatása, amellyel előkészíti a Szia megégetésének jelenetét. Jó komponáló érzékkel idejében mutatta be a nagymama „profán oltárát“, hogy a kikapós asszony bűnhődésekor ne késleltesse az események pergését a tüzes kemence leírásával.

Berde stíluseszközeiben is megmarad nőírónak. „Mint elkuszált matringban, nem találtuk a szó fonálának kezdetét“ (I.m... 1.) frissíti fel a hasonlat-

ban „a szó fonala“ közhelyet. A kikapós menyecskének „huncut fény vetett cigánykereket kökényfekete szemében“ (I.m... 1.). A nagymama „fájdalma a nagy idők elfolytával összekorhadt, megroskadt, mint az egybesepert őszi avar“ (I.m.... 1.). Találó képek a líraisággal telített regényben.

Nyelvének szecessziós stilizáltság át a kortárs bírálók is időszerűtlennek vélték. Egyik kritikusa szemére vetette, hogy a túlságosan esztergályozott nyelv mesterkéltnek hat, túlságosan be-betört az epikus nyugalomba a lírai hév, s az faragtat vele mondatokat, amelyek „stilárisan talán pompásak, de mégis hiányzik belőlük az élet igazsága“. (Dunántúl, 1936. május 10.) „Az egyetlen amiről vitázni szeretnék magával, a stílus — írja Benedek Marcell is Berdéhez címzett levelében —, elvben nagyon is mellette vagyok annak, hogy a kifacsart naturalizmuson túl kell emelkedni, de éppen a legfontosabb részekben, az asszony intim vallomásaiban a stilizáltság néha túlságosan elszakítja a beszédet az eleven beszédétől, papíros-szerűvé teszi. Nem a stilizálás ténye, hanem a módja ellen van kifogásom, meg kellene őriznünk azt az illúziót, hogy itt beszél valaki.“ (1936. okt. 24.).

A regény keresett nyelvezete ma ódonnak, olykor szinte dohosnak tűnik: pl. „vajon szenvedelme nem kényszerű folyománya gyermekkori elszigeteltségüknek“ (Tüzes kemence... 1.), „és a lassan felemelkedő fűarcon miért a szédület, ismeretlen enyhületnek derengő fénye a kijegecült keserűség felett“ (I.m.... 1.), „minden boldog felszabadultságban lihegett“ (I.m.... 1) stb.

Stiláris gyengéi ellenére, a lélektani mozzanatok asszony szemmel való láttatása és a mondanivaló sokrétűsége révén a regényt siker övezte. Az újabb háborús készülődés idején, 1936-ban, az olvasók valóban a háborúellenesség sugárzását is érezhették a re-

gényből, s az egyéni és családi béke vágyát az egyetemes béke vágyának értelmezhatték, és a befogadás pillanatának problémáit olvashatták ki a cselekményből, s ezáltal a Tüzes kemence valóban betöltötte a háborúellenes társadalmi regények hivatását. Ebben az értelemben fogalmazta meg a regény alapkérdését Kovács György: „Újat lehet-e építeni a külső világgal együtt megsemmisült belső erkölcsi épület helyébe, hogy teremhesse tovább, mint az emberiség története folyamán át, az egyén békéjét, boldogságát, céltudatát a családon át, s ezen a legkisebb társadalmi sejten felépülve az erkölcsiség egyensúlyába billentse az emberiség életének roppant szövetrendszerét? — ez emeli az általános emberi síkjára a Tüzes kemencét.“ (Független Újság, Kv., 1936. dec. 5.) A kérdésre a választ Berde Mária a regény végakordjában adja meg: „bölcső, biztos fészek jár ki gyermekünknek“.

A regény avatott román fordítója, Veronica Porumbacu nyilatkozta azt a Tüzes kemencéről, hogy Berde Máriának „ez a legasszonyibb alkotása, a szónak nem lefokozó, hanem legteljesebb értelmében. S nem is csak azért, mert hősei nők, hanem mert a mű érdes alapszövegét súlyos himzészésként borítják az oly sokszori vérontás, világégés sújtotta századunk színváltásai között élő nő örök nagy kérdései (...). Az egyéni, asszonyi szenvedélyeket felfokozza a háború tüzes kemencéje, miáltal a regény egyben meszszehangzó állásfoglalás az emberség, a nő teljes társadalmi elismerése mellett.“ (Néhány sor Berde Máriáról. Új Élet, 1974. 2.)

MOLNÁR SZABOLCS